

Ірина Савченко

**ЗАПОЧАТКУВАННЯ ВИДАВНИЧОГО
ПРОЕКТУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ
НАУК „ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ
СЛОВНИК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ”**

У перше пореволюційне десятиліття в Україні спостерігався потужний сплеск наукових досліджень із українознавчої тематики. Україноцентризм в історіографічному процесі, притаманний цьому періоду академічного наукового життя, проявлявся насамперед у тому, що значна увага приділялася історично-географічному напрямку багатоаспектного вивчення українських земель. Сконцентрований вигляд це знайшло, зокрема, в роботі Постійної Комісії для складання Історично-географічного словника України.

Актуалізація історично-географічних досліджень – характерна риса сучасного розвитку вітчизняної історичної науки. На наш погляд, перебіг цього процесу, який в теперішніх умовах стосується однаковою мірою історичної регіоналістики та історичного краєзнавства, у багатьох аспектах перегукується з акцентами, притаманними організаціям та проведенню історично-географічних досліджень в системі УАН-ВУАН в 1920-х – на початку 1930-х років. Звичайно, поступ історичної науки неможливий без продукування нових методологічних засад наукового пошуку. У цьому напрямку спостерігаються суттєві зрушення. Поява новітніх досліджень з акцентом на методологію дає підстави констатувати наявність у істориків необхідного інструментарію для проведення наукових досліджень відповідно викликам сьогодення¹.

Заявлена тема знайшла певне відображення в історіографії. Інформаційною насиченістю відзначається дослідження Т. Ананьєвої та О. Тодійчук, присвячене бібліографічній складовій „Історично-географічного збірника”, який видавався в 1920-1930-х роках за редакцією професора Олександра Грушевського під егідою Комісії для складання Історично-географічного словника України². Через призму теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики та діяльності М. Грушевського на ниві регіоналістики проблеми торкалася Я. Верменич, яка слушно зазначила, що „серед постійних комісій ВУАН, які до приїзду у Київ М. Грушевського зробили особливо помітний внесок у справу

¹ *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.

² *Ананьєва Т.Б., Тодійчук О.В.* Історично-географічний збірник 1927 – 1931. Бібліографічний покажчик // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2; Український археографічний збірник. Т. 5. – К., 1993. – С. 376 – 383.

регіонального дослідження України, на перше місце слід поставити *Постійну комісію для складання історико-географічного словника української землі*³. В узагальненому плані змістові складники теми подані в публікаціях Г.Вербиленко, що пов'язані з діяльністю І-го Історично-філологічного відділу Академії Наук в 1920-1930-х роках⁴. Окремі важливі для нас сюжети в схематичному ключі позначені в дисертаційних дослідженнях, що стосуються видавничої діяльності ВУАН, життєдіяльності відомих істориків, причетних, більшою чи меншою мірою, до організації і проведення історично-географічних досліджень⁵.

Між тим, на наш погляд, потрібне більш деталізоване, а головне - осучаснене вивчення проблеми, насамперед з точки зору формування вітчизняної наукової лексики, а також з'ясування когнітивного та прикладного значення видавничого проекту ВУАН.

На час заснування Української Академії Наук традиція дослідження окремих місцевостей України з метою створення історико-географічного довідника вже існувала. Її започаткував створений Київською Старою громадою ще у 70-х рр. XIX ст. гурток укладачів історико-географічного словника українських земель у їхніх етнографічних межах. В.Антонович, який очолив усю цю роботу, бачив сенс цієї ініціативи у тому, щоб створити довідник, повніший за «*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*» і краще структурований у науковому відношенні; з відомостями про історію заселення і поселень на всіх територіях, де проживали українці, включно з Сибіром і Далеким Сходом. На стадії складання карток та їхньої систематизації було проведено велику роботу, але після смерті В.Антоновича вона істотно загальмувалася. Щоб зберегти вже зроблене для історії і передати естафету наступним поколінням дослідників, К.Мельник-Антонович та І.Каманін у 1910 р. опублікували відповідний бібліографічний реєстр під назвою «Список материалов для составления историко-географического словаря»⁶.

³ *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – С. 192.

⁴ *Вербиленко Г.* Роль Історико-Філологічного відділу ВУАН в розвитку історичної географії в 20-х-30-х рр. XX ст. // *Регіональна історія України*. – Вип. 5. – 2011. – С. 195 – 208; *її ж.* Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 6. – С. 46 – 57.

⁵ *Старовойт С.В.* Видавнича діяльність Національної академії наук України у 1918-1933 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 08.00.08. – К., 2003; *Мага І.М.* Віктор Олександрович Романовський – історик та архівіст: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – К., 2003; *Приходько Л.Ф.* Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – К., 2005.

⁶ *Мельник-Антонович К.М.* До видання I тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. Т.1. – К., 1932. – С. VIII-IX.

На стадії вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві питання історичної географії не залишилося поза увагою його творців. Так, вчені, які долучилися до підготовки ключових законодавчих положень щодо структури майбутньої академії, зробили акцент саме на важливості створення в її складі підрозділу, пов'язаного з проведенням історично-географічних досліджень. У пояснювальній записці (10 серпня 1918 р.) до Комісії для вироблення законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН Д.І.Багалій, А.Ю.Кримський, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко наголошували: „Необхідна також і окрема Катедра географії й етнографії України, як історичної так і сучасної. Історична географія являється основою, з одного боку, для української історії, а з другого – для сучасної географії”. Ця теза була підкріплена пропозицією організаційного характеру. Вчені наголошували: «Беручи також на увагу, що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України. Коли це буде зроблено, тоді буде спромога скласти історичні мапи України за геть усі часи її історичного життя, починаючи з давніх часів передмонгольської доби і кінчаючи XIX ст. До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В.Б.Антонович, який заводив ще на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі»⁷. Отже, орієнтири щодо організаційного забезпечення та наповненості історично-географічних досліджень були визначені. Враховувалася тяглість історичної традиції школи „землеописань” професора Володимира Антоновича і новітніх на той час історико-географічних підходів. З великою вірогідністю можна вважати, що цей сюжет був закладений в пояснювальну записку Д.І.Багалієм, який був одним із представників створеної В.Антоновичем київської школи істориків.

Видавничій складовій розпочатої роботи автори пояснювальної записки приділили першочергову увагу. Зокрема, у ній зазначалося: „Якщо справа друкування видань відділу та його комісій буде поставлена широко, то й діяльність усього відділу йтиме тоді правдивим шляхом, бо вона трохи не виключно має висловлюватися в друкованій книзі всякого розбору й форми”. Відповідно, кожна із комісій, що створювалася у складі відділу, включаючи і Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі, могла розраховувати на вихід у світ наукової продукції у формі збірників та окремих видань⁸. Отже, у надрах проектованої УАН зароджувалися ідеї не лише створення вітчизняної наукової термінології, але й широкомасштабних історично-географічних видавничих проектів.

⁷ Історія Академії наук України 1918 – 1923. Документи і матеріали. — К., 1993. – С. 118 – 119.

⁸ Там само. – С. 125 – 126.

Прошло дещо більше місяця з дня заснування УАН, коли 16 грудня 1918 р. академік Д.І.Багалій, який був затверджений гетьманським наказом № 351 від 10 грудня 1918 р. головою Історично-філологічного відділу, доповів Спільному зібранню УАН про заснування Комісії історико-географічного словника⁹. Фактично на Д.І.Багалія з цього моменту покладалися й обов'язки по формуванню її особового складу. Адже згідно ухвали Спільного зібрання академії (7 грудня 1918 р.) її відділам було дозволено затверджувати осіб на посади „керівничих над працями комісій”¹⁰. Утім, призначення керівника комісії затяглося на декілька місяців. Коли з кандидатурою визначилися, претендентом став відомий історик, представник тієї ж київської школи В.Б. Антоновича, професор О.С. Грушевський. 13 березня на засіданні I-го відділу було заслухано його життєпис. Реєстр праць та їх наукову оцінку, зроблену академіком Багалієм, учасники зібрання схвалили одногосно. З таким же одногосним результатом, але після таємного голосування, О.С. Грушевського 20 березня 1919 р. на відділі було обрано „на посаду директора Постійної комісії для видавання історично-географічного словника української землі”. 26 березня голова відділу, академік Д. Багалій надіслав повідомлення про це Спільному зібранню УАН¹¹.

Не можна не відзначити, що вибір директора комісії був оптимальним. Брат М.С.Грушевського Олександр на той час був вже відомим вченим-українознавцем. Талановитий учень В.Антоновича, він ще у студентські роки віддавав перевагу історико-географічним дослідженням, зокрема підготував відзначений золотою медаллю «Очерк истории Турово-Пинского княжества XI-XIII вв.». Книга «Пинское Полесье», що побачила світ у 1902-1903 рр. заклала фундамент для поглибленого дослідження історії не лише українських, але й білоруських земель. Плідна робота в архівах Австрії й Німеччини значно розширила світогляд молодого вченого і допомогла йому чітко визначитися із науковою спеціалізацією. Запрошений на посаду приват-доцента Новоросійського університету на початку 1907 р., він відзначився тим, що курс з історії Київської Русі та Великого князівства Литовського почав читати українською мовою. Діставши догану з категоричною заборонаю викладати українською мовою, О.Грушевський змушений був залишити Одесу і надалі викладав у Петербурзькому університеті. На час утворення УАН він уже мав у своєму послужному списку участь у Центральній Раді, викладання у Київському університеті, головування в архівно-бібліотечному відділі Міністерства освіти УНР.

Наголосимо, що ухвала Історично-філологічного відділу визначила суть та перспективу роботи Комісії з наголосом на видавничий задум. Дещо інший, пом'якшений акцент, який давав простір для маневру в

⁹ Там само. – С. 428.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – С. 196, 197.

трактовці творчих задумів, зустрічаємо в протоколі Спільного зібрання УАН від 29 березня 1919 р. Там йшлося лише про підготовку історично-географічного словника української землі¹². Проте, незважаючи на різночитання стверджуючих документів, перший крок в організаційній розбудові структури, яка б опікувалась академічним напрямом наукових історично-географічних досліджень, було зроблено.

23 квітня 1919р. відбулося перше засідання Постійної комісії. У ньому взяли участь академік Д.І. Багалій, директор Постійної Комісії професор О.С. Грушевський, члени Комісії – К.М. Антонович, В.Є. Козловська, В.І. Щербина, І.М. Каманін, О.Ю. Гермайзе.

Вступною промовою засідання відкрив Д.І. Багалій, який повідомив про затвердження І-м відділом Академії Наук персонального складу Постійної Комісії з професором О.С. Грушевським на чолі, як її директором. Академік зазначив, що робота по складанню історико-географічного словника української землі була розпочата В.Б. Антоновичем і гуртком, що він zorganizував. Присутні заслухали доповіді О.С. Грушевського «План роботи по складанню словника» та К.М. Антонович-Мельник «Заходи Антоновича біля складання словника і сучасне становище підготовчого матеріалу».

Доповіді О. Грушевського в додатках до протоколу № 1 немає. Проте, хід дискусії дає підстави вважати, що основні сюжетні лінії промови голови Комісії, які спричинили жваве обговорення, присутні в документі, що відклався в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві під назвою: „Нотатки про завдання історичної географії для історії України та для складання історико-географічного словника”. Імовірно, що проект цього документа був підготовлений значно раніше, адже він написаний олівцем на звороті типографських бланків з наступним відбитком: „Генеральний Секретаріат України – секретарство справ освітніх. Відділ Бібліотечно-Архівний”. Важко припустити, що, навіть за відсутності паперу, Олександр Грушевський міг бути настільки необачним після зміни влади, щоб писати на таких «контрреволюційних» бланках. Зважаючи на наше припущення, доцільно подати цей документ повністю, без жодних купюр, із збереженням мови оригіналу.

Рукою професора О.Грушевського написано: «Між помічними історичними дисциплінами сфери історії України велике значіння має історична географія України, яка ставить і розробляє питання заселення України в найдавніші часи різними племенами, а далі питання розселення українського народу, його стихійних пересунень та планомірних переводів (напр. до Черноморія).

Поставлено питання про найдавніше заселення України найдавнішими племенами не українськими, перші моменти заселення українського, потім заселення українського в часи історичні. Питань

¹² Там само. – С. 437.

багато, вирішуються вони по різних джерелах, і різними методами, починаючи з епохи доісторичної, джерел і методів археологічних і кінчаючи даними історичними і розробленням письмених джерел звичайними методами історичних дослідів.

Перед дослідниками дві групи питань: хто і як заселяв українські землі з давніших часів (коли, які етнічні групи, яким шляхом, які типи заселення) се одне питання. Друге питання: як повстали окремі поселення, в яких умовах (починаючи з давнього Києва – часів лісових печер – і кінчаючи поселеннями на Чорноморії або Таврії – ХІХ в).

Розроблення цих питань і дасть матеріал до українського історично-географічного словника, де матеріал науковий згруповано по іменах поселень та країн (як Кобижча, Ковель, або Волинь, Поділля и т.і.).

Не треба забувати, що за останні роки розроблення історичної географії йшло дуже мляво і навіть сирий матеріал, який з'являвся в наукових виданнях не був використаний в дослідях історично-географічних. Друкувалися лише дрібніші матеріали по переселенню або маленькі монографійки про окремі поселення, як с. Жуки або Решетилівку, але ці монографійки не мали широких рямців.

Для історично-географічного словника потрібно поповнити і поглибити отсі студії на питаннями історично-географічними. Зібрати до купи все, що вже було зроблено в сьому напрямі і далі повести нові досліді по сирому друкованому і недрукованому матеріалу, поширюючи круг питань і сферу дослідів.

Сі досліді мають нам дати а) історію поселень окремих етнічних груп на Україні (вірмени, греки etc) б) історію заселення окремих країн (як Волинь, Херсонщина, Таврія), в) історії окремих поселень. Яким шляхом іти при зрішенню сього пляну, при розробленні словникового матеріалу? Заселення, як і інші процеси, тягнеться в часі і має свої періоди. Має свої доби і заселення певної країни не йде цілий час тим же самим темпом, в тих же самих формах (наприклад, умови заселення небезпечної зони коло степу, або займанщин і по країнах в різні доби в різних країнах). Можно по районах заселення, по добах і по країнах - наприклад, колонізація ХУІІ в, або займанщина ХУІІІ в., або пограниччя з степом в ХУІІІ в.

В цих напрямках можна вести згуртування матеріалів для Словника, але найліпше все ж таки вести се зібранне матеріалів по країнах як Волинь, Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Холмщина. І бажано було б мати для кожного відділа країни свого редактора, який би остаточно редагував писавшими виготовлені статті про окремі країни або поселення.

Стаття про поселення має містити відомости його історії, починаючи з археологічних, коли се поселення давнє і далі до 1900 р. Залишаючи на боці матеріал економічно-статистичний з останнього часу"¹³.

¹³ ЦДІАК України. Ф.1235, оп. 1, спр. 1245, арк. 1 – 4.

Навіть не відшліфований належним чином, цей документ цікавий насамперед глибоким осмисленням предмета історичної географії як науки про розселення й поселення, а також її першочергових завдань. Присутня у ньому і можлива конструкція майбутнього словника.

Доповідь Катерини Антонович на першому засіданні дала досить повне уявлення про ту підготовчу роботу, яка була проведена професором В.Б. Антоновичем та його учнями в рамках реалізації ідеї створення Історично-географічного словника українських земель. Вона наголошувала на тому, що наприкінці 1880-х років, коли було закінчено підготовчу працю по складанню філологічного словника української мови, В.Б. Антонович замислив нову колективну роботу, яка б гуртувала тих самих людей, та прилучала б якнайбільше нових молодих сил. На останніх зборах авторів філологічного словника він подав на обговорення цілком розроблений план нової праці – складання історико-географічного словника України в її етнографічних межах, додавши власноручну карту території.

На початку В.Б. Антоновичем було намічено створити тимчасовий покажчик джерел, друкованих та писаних, з яких мали вибирати матеріал до словника. В основу було покладено все, що можна було взяти з його власної бібліотеки, видань центральних архівів, архівних комісій, спеціальних наукових видань, періодичної преси тощо. В перспективі планувалося використати матеріали великих київських бібліотек Університету, Духовної Академії, Софіївського собору та інших. Кожний співробітник додав од себе все, що йому траплялось з історії населених пунктів під час власних наукових досліджень.

Методика роботи полягала в підготовці карток: кожна історичне повідомлення списувалося на окрему картку з назвою місцевості, а також місцевість перевірено по географічних картах та по спеціальних джерелах. Далі картки склалися в хронологічному порядку для кожної назви, а назва місцевостей упорядковувалася по губерніях та повітах.

При остаточній редакції планувалося зробити загальний огляд України - географічний, етнографічний, історичний, культурно-промисловий, громадського руху, тощо. Далі кожній з етнографічних частин України мала бути присвячена окрема монографія, де весь картковий матеріал було б згруповано по повітах, а в кожному повіті місцевості упорядковані в алфавітному порядку. У загальному ж нарисі весь матеріал мав бути упорядкований звичайним словниковим способом, в алфавітно-хронологічному порядку.

Карткова робота, вибірка матеріалу проводилось, приблизно до 1900-х років. Сам же Володимир Антонович не кидав її до кінця свого життя. Вибраний матеріал складав 183 карткові пачки, які містили відомості по губерніях. Наприклад, по Київській були представлені повіти: Радомисльський, Київський, Васильківський, Липовецький, Бердичевський, Уланський, Сквирський, Таращанський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Звенигородський. Усього по Україні налі-

чувалося 18 регіонів, охоплених виявленням згадок в історичних джерелах. Окремо були виділені міста Київ, Чигирин, Чернігів та Львів. Доволі повно розроблена Галичина, яка була поділена на 52 повіти¹⁴.

В.І. Щербина та І.М. Каманін доповнили доповідь К. Антонович згадками про роботу гуртка В.Антоновича. І Каманін, зокрема, довів до відома присутніх, що всі картки, укладені гуртком В.Б. Антоновича, переховувалися в окремій шафі Київського центрального архіву.

Доповіді й інформації викликали жваву дискусію як щодо складного характеру і змісту самого словника, так і в справі організації практичної роботи над ним, і вилилася в прийняття низки постанов, які уможливлювали початок роботи Комісії.

Через тиждень, 30 квітня 1919 р., член Комісії приват-доцент Українського університету Євген Перфецький на черговому засіданні виступив з пропозицією „постійно обмінюватися думками з приводу не тільки технічних і організаційних питань, але і з приводу результатів своєї роботи і спірних моментів”. Комісія ухвалила провадити «пленарні збори» спеціально для прослуховування «пробних монографій»³ (таку назву отримали доповіді й реферати)¹⁵. Загалом же творча лабораторія Комісії базувалась на традиціях школи Антоновича

22 травня 1919 року на засіданні I-го Історико-філологічного відділу академії після обговорення життєписів та праць кандидатів на посади постійних членів комісії для складання історично-географічного словника української землі було обрано її штатними співробітниками О.Г. Гермайзе та Є.Ю. Перфецького з оплатою по 750 крб (з відповідними надбавками за новими ставками) в місяць кожному. Проте, як свідчить документ, вони „як і увесь президіум цієї комісії – повинні скласти безоплатно не менш ніж 5 арк. словника”¹⁶.

Склад комісії впродовж усього часу її існування не був сталим. В залежності від різних обставин він постійно змінювався. Наприкінці травня 1919 р. О. Грушевський запропонував залучити до роботи в Комісії історика й бібліографа, завідуючого університетською бібліотекою Олександра Сагарду¹⁷. За словами О.Грушевського, Комісія „розпочала роботу в постійному складі з травня 1919 року. Голова, два постійних члени і співробітник для вибирання відомостей на картки (спеціальне доручення) – це її мінімальний склад”¹⁸.

29 липня 1919 р. О.Грушевський повідомив I-й відділ Української Академії Наук, що згідно з постановою зборів Комісії (9 липня) на під-

¹⁴ IP ЦНБ. – Ф. X, спр. 12004, арк. 3.

¹⁵ *Ананьєва Т.Б., Тодійчук О.В.* Історично-географічний збірник 1927 – 1931. Бібліографічний покажчик. – С. 376.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235, оп. 1, спр. 1064, арк. 61.

¹⁷ *Ананьєва Т.Б., Тодійчук О.В.* Історично-географічний збірник 1927 – 1931. Бібліографічний покажчик – С. 376.

¹⁸ ЦДІАК України. Ф.1235, оп. 1., спр. 1063, арк. 102.

ставі обрахунку, затвердженого I-им відділом, зараховано на посаду складача покажчика для джерел члена комісії М.М. Ткаченка, який приступив до роботи над джерелами до словника 10 липня, а з 24 липня почав вибірку відомостей для покажчика до актів¹⁹.

Суттєве прояснення щодо персонального складу Комісії у перші місяці її роботи дає інформація в канцелярію Неодмінного секретаря УАН, яка була відправлена від імені Комісії 26 липня 1919 р. за підписами Є.Перфецького (за голову) та секретаря О.Гермайзе. Вони повідомляли, що постійними співробітниками (на повному утриманні) Комісії, окрім директора професора О.Грушевського, були дві особи – Є.Перфецький та О.Гермайзе. Прізвище М.М.Ткаченка називалося як зарахованого в Комісію для складання покажчика до джерел²⁰. Додаток до повідомлення (рукописна копія) містив „Список інших співробітників, що одержують платню тільки за участь в засіданнях і за роботу в формі літературознавчого гонорару”. У списку членів постійної комісії для складання історично-географічного словника, які не одержували постійної платні, значилися: академік Д.І.Багалій, К.М. Антонович, В.І. Щербина, О.М. Рогозинський, Л.П. Добровольський, М.І. Корнилович, В.О. Романовський, професор В.Є. Данилевич, І.М. Каманін, приват-доцент О.І. Сагарда, М.М. Білинський, М.І. Шлемкевич, В.А. Абрамович, Лазаревські, професор М.І. Сагарда, М.М. Ткаченко, доцент Духовної Академії Попович, доцент Духовної Академії Іваницький, Д.М. Щербаківський²¹. Отже, у переліку представлене ледь не повне суцвіття прізвищ тогочасних київських істориків.

Попри такий широкий склад позаштатних співробітників комісія перманентно відчувала брак реально працюючих людей. Відповідно, це суттєво впливало на плановність, масштабність та й загалом ефективність діяльності наукового колективу. Проте, старт в роботі був доволі вдалим.

Достатньо продуктивним щодо народження ідеї видавничої діяльності було засідання Комісії 9 липня 1919 р. Історик і бібліограф, завідуючий університетською бібліотекою Олександр Сагарда, зробив коротку доповідь «про потребу видавання «Вісника історично-географічної Комісії», невеличкого журналу аркушів на два». Проте, цю ідею рішуче відкинув Д. І. Багалій. О. Грушевський запропонував же «одсунути її розгляд на пізніші часи»²².

18 жовтня 1919 р. О.С. Грушевський звернувся до Тимчасового комітету в справах УАН із запискою, де звернув увагу на завдання, які стояли перед Комісією та окреслив можливі шляхи їх вирішення. Вчений наголошував, що ціль Комісії „підготовка до друку в декількох томах наукового історично-географічного словника (такого словника

²⁰ ЦДІАК України. Ф.1235, оп. 1, спр. 1063, арк. 35.

²¹ Там само, арк. 37.

²² *Ананьєва Т.Б., Тодійчук О.В.* Історично-географічний збірник 1927 – 1931. Бібліографічний покажчик. – С. 376, 377.

не було ще в українській науковій літературі, як і в російській). В цей словник в алфавітному порядку поселень і місцевостей (як, наприклад, Покуття, Пониззя, Почеп і т.д.) буде введено матеріал з історії заселення України, матеріал про українські поселення за кордонами України і сучасний географічно-статистичний матеріал²³.

Керівник Комісії підкреслював, що таку роботу можна осилити тільки тісною співпрацею істориків, географів, статистиків. Для більш широкої діяльності Комісії необхідні постійні зносини з діячами на місцях, які могли би дати більш свіжі і точні відомості про свій район, але в теперішній час такі зносини вкрай утруднені.

Розробка історичного матеріалу на цьому етапі здійснювалася двома шляхами: 1) перегляд джерел, статей та монографій і вибирання з них відомостей, необхідних для словника; 2) підготовка статей більших і менших, присвячених окремим повітам (наприклад, Гадяцький повіт), містам (наприклад, Гадяч, Остер, Олесько, Золочів) і селам окремих повітів, наприклад, Житомирського²⁴. Комісія, наголошував О.Грушевський, вже має великий запас карток і на десять друківаних аркушів статей, готових для друку. Для продовження роботи уявлялося необхідним: 1) оплатити роботу мінімального складу; 2) дати кошти для оплати статей постійних членів понад норму (норма – 5 аркушів в рік, тобто пів аркуша в місяць для кожного) і статей співробітників Комісії; 3) дати кошти на деякі наукові роботи, пов'язані з діяльністю Комісії (виписки з матеріалів в Київських архівах по вказівці голови Комісії); 4) дати кошти на придбання географічних карт, коли буває така можливість; 5) на папір для карток і на інші канцелярські речі²⁵.

Отже, справа упиралася у проблему бодай мінімального фінансового забезпечення роботи комісії, але всі звертання до влади з цього приводу відгуку не діставали. Попри це, комісії все ж вдалося підготувати й видати три томи «Історико-географічного збірника ВУАН».

Що ж до самого словника, то для його підготовки на належному рівні потрібен був час, фінансове забезпечення, а головне – спокійна робоча обстановка. З останнім було особливо сутужно після того, як з кінця 20-х рр. почалося відверте цькування М.Грушевського і його школи. Від 1930 р. О.С.Грушевський не видав жодної праці. 31 липня 1933 р. його звільнили з роботи «за повний саботаж», «вороже ставлення до заходів щодо зміцнення ВУАН та її установ». У серпні 1938 р. його арештували і заслали у Казахстан. Дальша його доля лишається непроясненою.

Доля словника теж виявилася сумною. Більша частина карток, підготовлених комісією, зберігається у фондах Інституту рукопису НБУВ. Якоюсь мірою вони були використані під час роботи над «Історією міст і сіл Української РСР», іншими науковими проектами. Але як видавничий проект ця робота, здається, і сьогодні може мати перспективу.

²³ ЦДІАК України. Ф.1235, оп. 1, спр. 1063, арк. 101.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 102.